

РЕЦЕНЗІЇ. КОНФЕРЕНЦІЇ

АРХЕОЛОГІЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН. ДОСЛІДЖЕННЯ І МАТЕРІАЛИ –

Київ, 2004. – 336 с.

Розуміння необхідності дати відповідь на поставлені питання, продовжити тему приходиться не тоді, коли гортаєш збірник, що ще пахне свіжою типографською фарбою (2004 рік), а коли впрацьовуєшся в нього, пробуєш щось запозичити – “велике бачиться здалеку”.

Нелегка справа рецензувати збірник наукових праць. Але у даному випадку – це робота над цілісним згустком тем і проблем з історії та археології ранніх слов'ян, що виправдовує зусилля і робить справу приємною.

Отже. Бібліотечка з двох десятків авторських і колективних монографій та наукових збірників, виданих лише за останнє десятиріччя працівниками відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України (“визнаного наукового центру з вивчення проблем етногенезу та ранньої історії слов'ян” – с. 3), у 2004 році поповнилась вагомим (і в прямому значенні теж – 1,2 кг) збірником наукових праць “Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали”. І якщо майже всі попередні наукові збірники включали, крім статей працівників відділу слов'янської археології, й праці їх колег, то рецензований збірник – плід колективу лише одного відділу. І зрозуміло, є привід: 30-річчя діяльності відділу слов'янської археології ІА НАНУ (цій даті й присвячене вступне слово В. Д. Барана та Н. С. Абашиної).

Рецензовану працю складають 15 статей, що вводять в науковий обіг матеріали досліджень слов'янських пам'яток I тисячоліття н. е. і характеризують різні сторони діяльності давньослов'янського населення України: житлового та оборонного будівництва, сільського господарства, поховального обряду, речового комплексу (фібули, поясні набори, прикраси), а також антропологічного складу жителів.

Щодо наповнення збірника, то в очі одразу впадають дві його особливості, які є, на жаль, типовими для сьогоденного етапу української археології римського та, особливо, ранньосередньовічного часу (та й не лише цих періодів). Насамперед – абсолютна відсутність розробок з виробничої діяльності ранніх слов'ян: виробнича інфраструктура й ресурсна зона лежать поза межами селищ і могильників, вимагають спеціальних пошуків, їх розкопки, як правило, не супроводжуються знахідками ефектних (в загальному розумінні) речей, а периферія давньослов'янських селищ досліджується недостатньо. По-друге, більшість досліджень, представлених в збірнику, проведені на матеріалах 40–20-літньої давності – відбиток міри фінансування польових археологічних робіт (вірніше, його відсутності навіть для провідних археологів України за роки незалежності останньої), і які опубліковані лише частково (тези, препринт). Так, повністю науково доступними (нарешті!) стають 33 інгумаційні поховання черняхівського могильника Кам'янка-Анчекрак в Нижньому Побужжі, розкопані ще в 1976–1977 роках [Магомедов, 1991] і вже неодноразово й широко аналізовані автором [Магомедов, 1987; 2001]. Тим самим часом (1970–1985 роки) датуються розкопки Н. М. Кравченко поселення I тисячоліття н. е. Обухів II в Середньому Подніпров'ї, ранньосередньовічні житла з якого публікує й аналізує Н. С. Абашина. Ще на більш ранніх матеріалах (розкопки Г. М. Шовкопляс 1966–1973 років) дослідження поселення пізньолатенського і ранньоримського часів Луг IV (Київ, Оболонь) базує свої висновки з особливостей житлобудівництва та господарства його мешканців Ю. Ю. Башкатов. В розвиток своїх тез 1977 року про домінують землеробства в сільськогосподарському укладі носіїв культури карпатських курганів [Вакуленко, 1977] (хоч і на матеріалах унікального селища Пилипи 4 на Коломийщині, досліджуваного авторкою у 1983–87 роках – теж 20 років тому) публікує свою статтю Л. В. Вакуленко.

Новими можна назвати матеріали потужного вельбарського поселення з берегів Хрінницького водосховища на р. Стир (Волинь), що публікує Д. Н. Козак, а також нові дослідження Р. В. Терпиловського та О. В. Шекуна на ранньослов'янському поселенні Олександрівка I на околиці Чернігова (в продовження їх же монографії за результатами розкопок цього поселення у 1993–1995 роках) [Терпиловський, Шекун, 1996]. Відносно новими (перша половина 1990-х років) в збірнику є й польові матеріали з дослідження будівельних комплексів знаменитого Пастирського городища VII–VIII ст. на Черкащині, проведених О. М. Приходнюком. Вірно, на наш погляд, зробив О. В. Петраускас, опублікувавши в рецензованому збірнику поховання багаті дівчинки з черняхівського могильника Велика Бугаївка біля Василькова Київського: вирвання з контексту пам'ятки окремого поховання із значним та, що важливо – багатоасортиментним інвентарем на десятиріччя (як свідчить вітчизняний досвід – саме такий час повного аналізу й опублікування некрополя) упереджує визначення конкретної етнічної групи черняхівської культури, її соціального статусу, чіткої хронологічної індикації поховання.

Відкриває збірник стаття С. П. Пачкової “Пути формирования фибульного комплекса зарубинецкой культуры”. Мети дослідження – прослідкувати латенський слід в зарубинецькій культурі та зв'язок останньої з європейським світом – Світлана Петрівна досягає за допомогою аналізу фібульного комплексу зарубинецької культури: *“фібули є основним хронологічним індикатором латенізованих культур... і можуть пролити світло на шляхи їх проникнення в зарубинецьку культуру”* [с. 10]. Відзначаючи, що *“варіацій європейських типів фібул в зарубинецьких матеріалах набагато менше, ніж в решті латенізованих культур”* [там само], авторка розробила власну типологію фібульного матеріалу зарубинецької культури (взявши за основу типології Ю. Костшевського та А. К. Амброза), наперед дистанціювавшись від прив'язки типології до хронологічних етапів існування культури, так як *“типологічні ознаки речей мають не лише хронологічне значення, а, наприклад, генетичне, локальне або якесь інше, про котре ми й не підозрюємо”* [с. 11]. Аналізу піддано фібули від найраніших середньолатенських схем (LT.II) до римського періоду B2. На відміну від М. Б. Щукіна та деяких інших дослідників, які комплекси другої половини II ст. н. е. відносять до окремого культурного “горизонту” чи зводять до самостійної “пізньозарубинецької” культури, С. П. Пачкова вважає, що ці пам'ятки характеризують завершальну фазу зарубинецької культури: *“Це час трансформації культури, переходу зарубинецького населення до нового стилю життя, оформлення нових напрямків зв'язків”* [с. 27]. Аналогічну ситуацію ми, наприклад, відзначали для пам'яток V ст. – так зв. “постчерняхівського” чи “перехідного” [Войнаровський, 2005, с. 189–190]. Ми писали, що “перехідного” типу у даному випадку не існує, це (заглиблені прямокутні житла з печами-кам'яками, ліпний посуд “празьких” форм) заключний етап черняхівської культури, яка в нових історичних умовах *“позбулась деяких етнічних і матеріальних складових, сума нових рис це не стала домінуючою, щоб відбувся значний стрибок для переходу в нову культурну якість, тобто, до середини V ст. – це та ж черняхівська культура, лише її фінальний період, результат пристосування черняхівців до нових політичних, економічних та воєнних умов”*. *“АК ж або ще є, або її вже немає, а є нова АК чи культурна група... Середина V ст. н. е. в краї – це або ще черняхівська культура (чи культура карпатських курганів), або вже культура празька. “Перехідний тип” розмиває всі критерії для вичленення АК”* [Там само, с. 190]. Вважаємо, що урізання фінального етапу зарубинецької культури є й справді штучним: найраніші пам'ятки київської та черняхівської культур включають матеріал, генетично пов'язаний із зарубинцями (та й в межах одного століття нова культура ніяк не пройде усі етапи від творення й аж до загибелі).

Вважаємо за потрібне акцентувати на наступному методичному принципі класифікації С. П. Пачкової. Абсолютна більшість зарубинецьких фібул походить з могильників. Могильниковий матеріал в масі є специфічний, ритуальний, соціально й етнічно наповнений. Фібули загалом могли використовуватись в побуті й поховальному обряді лише якоюсь однією, й не обов'язково визначальною, етнічною групою (зарубинецька культура, без сумніву – поліетнічна), інші ж групи – масовіші, визначальніші – могли не практикувати використання

фібул. Водночас, фібули з плinom часу очевидно використовувались різними етнічними групами зарубинців і не є етновизначальними. Тому, наприклад, ранній етап зарубинецької культури (ЛТС1b, 225–190 рр. до н. е.) може бути штучно зафарбований в ясторфський (північно-західні впливи, германці) і латенський (кельто-ілірійці) кольори лише тому, що в цей час в зарубинецькій культурі (на могильниковому матеріалі!) відзначено “одиниці” [с. 29] ясторфських фібул, гривен та горщиків і мисок з двома ручками і ще менше матеріалу балканського. Цей вплив, на нашу думку, може виявитись ще меншим (на користь місцевого елемента, що міг не користуватися металевими застібками), якщо аналізувати матеріал лише з ранньозарубинецьких селищ. Такі ж зауваження щодо обов'язкової кореляції аналізу поховального обряду на відрубність, особливість могильникового матеріалу ми робили, рецензуючи роботи Б. В. Магомедова та А. Коковського, сформовані теж в основному на матеріалах некрополів, що значно “викривлює” загальнокультурну статистику, на якій і базуються висновки цих дослідників [Войнаровський, 2001; 2006].

Відрядно, що С. П. Пачкова, виходячи з аналізу фібульного комплексу, не абсолютизує вплив на формування зарубинецької культури північно-західного елемента, а балканський відтінок мінімізує й пояснює тим, що його могли надати “місцеві жителі Подніпров'я, які брали участь разом з ясторфськими бастарнами в освоєнні Подунав'я і які вернулись додому” [с. 36]. Такі ж застереження вона має і до впливу на зарубинців кимврів та тевтонів, хоча в цілому зв'язки носіїв зарубинецької культури із заходом і півднем вважає “традиційними” [там само]. Загалом авторка відстоює тезу про місцеву основу формування зарубинецької культури (“в жоден з регіонів зарубинецька культура не була привнесена в готовому вигляді”), а окремі елементи фібульної моди (наприклад, трикутний щиток) “відповідали естетичним смакам споживачів, поширювались в зарубинецькому середовищі серед усіх сфер населення і утримувались протягом довгого часу” [с. 36] (тобто, як ми вже зазначали, не є етновизначальними).

Як матеріал до роздумів про фінальний етап зарубинецької культури, започаткованих в рецензованому збірнику С. П. Пачковою, в якійсь мірі є наступна стаття – Ю. Ю. Башкатова “Особливості житлобудування та господарчої діяльності мешканців заплавного поселення Луг IV (Оболонь)”. Поруч власної типології жител цього багатощарового поселення (каркасні та з несучою стіною), розробки періодизації життя на пам'ятці (часті відходи і приходи жителів через повені), відзначення домінування саме скотарства в господарстві мешканців селища, автор стверджує, що “пам'ятка є унікальним прикладом поступової трансформації зарубинецької культури в пізньозарубинецьку” [с. 47]. Правда, окремі висновки з досить широкого за сферами діяльності аналізу Ю. Ю. Башкатов не підтверджує ні статистично, ні графічно. Очевидно, лише майбутня повна публікація Лугу IV, “комплексний аналіз жител, керамічних комплексів і речового матеріалу можуть допомогти в розв'язанні проблеми зміни зарубинецьких старожитностей пізньозарубинецькими” [с. 47]. Зачекаємо монографії, хоч не розуміємо, як це питання можна вирішити на матеріалах Лугу IV, де із загальної кількості 61 розкопаної споруди до пізньозарубинецької культури (етапу?) автор відносить лише три житла (№ 40, 47 і 61).

Як завжди повною (житлові споруди, посуд, знаряддя побуту і праці, хронологія та періодизація, 28 повнометражних рисунків) є публікація Д. Н. Козака “Поселення готів на Хрінницькому водоймищі (с. Хрінники, ур. Шанків Яр)”. Поселення, яке було “великим торгово-економічним, можливо і політичним центром готських общин на Волині” [с. 90]. Полемізувати з твердженням автора щодо етнічного й племінного складу вельбарської культури Волині можна лише в контексті широкої бібліографії з цього питання та усіх наробок Дениса Никодимовича в готській проблематиці, що не є, звичайно, на часі. У нас немає важливих зауважень до власне подачі й інтерпретації матеріалу з Хрінників. Сумнів викликає лише зарахування до “жител” будівель 30, 32 (фаза II), 33, можливо, й 67 – півземлянки без будь-яких слідів опалювальних пристроїв, іноді – “коритоподібної” у профілі форми, з великою кількістю в долівці “стовпових” ям – деякі діаметром до 0,4–0,6 (!) м, з обов'язковою великою “господарською” ямою у кутку: в жодному з власне жител на поселенні, відмітимо,

господарських ям не виявлено. На такому неординарному селищі (*“торгово-ремісничий, можливо, і політичний центр”* – с. 90) повинно було бути значно більше, ніж засвідчено, нежитлових, допоміжних будівель – господарських приміщень, майстерень тощо. Враховуючи, що в спорудах і, особливо, в культурному шарі пам'ятки (за межами жител, що важливо) знайдено десятки кістяних і рогових проколов, шил, кістяних лоцил (до речі, лоцила призначались не лише *“для вилощування шкіри від жиру”* [с. 73], а, особливо, типу “ковзан”, й до жирування, віксування, шліфування, глянцювання шкіри [Tugna, 1975, s. 48–54, 77–79; Горинь, 1986, с. 32–38]), слід розглянути окремі споруди і, особливо, ями (приведені, на жаль, без графічного супроводу) на предмет виявлення ознак чинбарства (в статті шкіробробка засвідчується лише рухомими знаряддями). Цікавою у цьому плані є споруда XVII – округла будівля з двома ямами, поруч одна одній, й з дном на одному рівні (типова 8-подібна чинбарська яма-чан з “поріжцем” між півкулями ями для фіксації шкіри), двома кістяними проколками й кістяним шилом в заповненні – на наш погляд, чинбарський об'єкт.

На ряд методичних помилок і неузгоджень при визначенні українськими вченими етносу черняхівської культури вказав у статті *“Черняхівська культура – поліетнічне утворення на території Південно-Східної Європи”* В. Д. Баран. Насамперед, В. Д. Баран, погоджуючись з тезою деяких його колег про участь, *“навіть провідну роль готів у створенні черняхівської культури, і, навіть, протодержавного об'єднання”* [с. 91], відмовляє германцям в їх ролі як культурних провідників у новому політичному утворенні. Пізні скіфи, сармати та фракійці як південна частина черняхівської культури – саме вони, вважає автор, були *“основними носіями провінційно-римської культури та побутових звичок. Їх і слід вважати основними носіями провінційно-римських культурних надбань в межах черняхівської культури”* [с. 92]. На наш погляд, вищезазначені групи черняхівського населення були не основними носіями, а основною передаточною ланкою, через яку окремі античні надбання, насамперед – матеріальні, інфільтрувались в черняхівське суспільство. Сармати і скіфи – насамперед, воїни і торговці (див. їх поховання), основний їх масив відійшов після 376 р. на захід, а матеріально черняхівська культура останньої чверті IV ст. не змінилась, кількість престижних речей чи амфорної тари, як свідчать матеріали поховань фази D, не зменшилась.

Автор зазначає, що якщо готи під час свого переселення на південь у Мазовії і Підляшші не витіснили місцеве пшеворське населення повністю, а втягнули його в свою експансію, то *“Волинь – це єдина область, звідкіля відійшло під натиском готів майже все попереднє населення [пшеворська, або зубрицька культура], і де готи до самого відходу зберегли свою вельбарську культуру. Це явище можна вважати виключенням із правил..., яке у II–IV ст. більше не повторилось... Даліше... прибульці підпорядковують собі місцеві племена у зайнятих ними областях”* [с. 93].

На наше переконання, і недавно ми про це писали [Войнаровський, 2006], такий процес відбувся тому, що пшеворська культура не є цілковито вандальською (германською). У вітчизняній літературі вже зазначалось (В. В. Седов, І. П. Русанова), що східний масив великої пшеворської культури включав слов'янські анклав, які (Підляшшя, Мазовія) були витіснені готами (германські групи тут залишились). А ось Волинь – суцільний слов'янський анклав пшеворської культури. Він не поступився готам і тому був повністю витіснений (слов'яни для готів – іногородці, іновірці) і замінений готськими (вельбарськими) поселеннями. Надалі готи вперлись у ще один значний слов'янський масив (Галичина, пшеворсько-зарубинецькі групи), теж не змогли його подолати (очевидно, було заключено “пакт про ненапад” і данину, тут витворився північний – типу Черепин – слов'янський варіант черняхівської культури) і, обійшовши його, змішалися з іншими (не суцільно слов'янськими, місцями – і зовсім не слов'янськими) групами центральної частини і півдня України (власне черняхівська культура, “держава Германаріха”).

Тепер відносно сумнівів В. Д. Барана щодо методичного забезпечення рішення етнічної проблеми черняхівців. Володимир Данилович *“не може прийняти надуманих визначень чисельності та кількісного співвідношення германських та субстратних підкорених ними племен у складі черняхівської культури”* [с. 91]. Насамперед, він вважає, що слов'янські

трупоспалення (а “як відомо, слов'янські ранньосередньовічні могильники складаються з трупоспалень” – с. 94) на змішаних черняхівських могильниках (а їх “виділити неможливо”) можуть бути повсюдно. Тобто, незначна їх кількість, засвідчена сьогодні, понижена штучно і помилково. Раніше, полемізуючи з Б. В. Магомедовим, ми теж писали, що “статистика відносно кількості трупоспалень на черняхівських некрополях (як і вельбарських) є, очевидно, викривлена, ... справжня кількість кремацій на черняхівських могильниках може бути на порядок вищою від зафіксованої. І власне серед носіїв цих розораних, ямкових насамперед – таких характерних для ранньосередньовічного слов'янства – трупоспалень, що вкривають ледь не всю територію черняхівської культури, слід вбачати слов'ян” [Войнаровський, 2002, с. 691].

Далі В. Д. Баран обурюється “спробами віддати все виробництво гончарного посуду готам і на цій основі подвоїти, а то і потроїти кількість готських поселень і могильників у складі черняхівської культури. Гончарний посуд... міг належати представникам будь-якої етнічної групи поряд з готськими” [с. 95, 97]. Це справедливий закид і йде в нашому курсі розуміння методичних погрішностей окремих дослідників: “кубками, вазами та кружками (посудом для напоїв, появу якого в черняхівській культурі Б. Магомедов насамперед пов'язує з готами, а тим паче прикрасами чи зброєю в черняхівській культурі могли володіти не лише готи” [Войнаровський, 2002, с. 691–692].

Не згодні ми (вслід за М. Ю. Брайчевським) зі старою і повтореною нині тезою В. Д. Барана, “що вся ця гончарна кераміка виготовлена вихідцями із римських провінцій” [с. 97]. Черняхівські поселення і, особливо, їх виробнича периферія і округа, вважаємо, досліджені абсолютно недостатньо, а саме тут, а не серед жител на селищі, слід шукати гончарні горни, і вони є (при детальному польовому дослідженні), і досить продуктивні, щоб посуд з однієї лише майстерні міг забезпечити попит цілої округи.

Аргументованим є виступ В. Д. Барана щодо “невиправданої тенденції виокремлювати поселення черняхівської культури на її північно-східних окраїнах, зокрема у Дніпровському Лівобережжі, і приписувати їх київській культурі” [с. 98]. Вказані пам'ятки, на думку автора, “як дві краплі води схожі із синхронними черняхівськими поселеннями Верхнього Подністров'я” і є результатом переселення в Дніпровське лівобережжя населення з верхів'їв Дністра і Західного Бугу” [с. 98, 100]. Мало того, пише автор з посиланням на Т. А. Щербакову та А. В. Гудкову, “інші групи слов'ян у III ст. з'являються в пониззі Дністра і Дунаю на межі з Буджацьким степом, де вони представлені пам'ятками типу Етулії, а також у східних районах Словаччини у вигляді прешиівського та Моравії – злехівського типів” [с. 101–102]. Ми теж підтримуємо тезу про широке розуміння черняхівської культури (за О. М. Приходнюком, черняхівська культура – протоцивілізація, що складається з кількох різних культурних утворень, об'єднаних колом надетнічних стандартизованих рис матеріальної культури) [Приходнюк, 1994, с. 65–67]. Ми теж, ще в 1999 році, писали про те, що зубрицька слов'янська культура у II ст. поширилась на Буковинське Пруто-Дністровське межиріччя, а “якісь групи слов'янського населення... у першій половині III ст. н. е. були втягнені в масовий відтік зубрівців під тиском германців в Північно-Західне Причорномор'я. Віхами цього відходу... є могильник Алчедар в Молдові та пам'ятки III–IV ст. типу Етулія в Буджаці” [Войнаровський, 1999, с. 212]. В розвиток теми ми реанімували тези Ю. М. Брайчевського, І. С. Винокура, Т. Домбровської та А. Коковського 1960-х – 1986 років, Б. Мітрі та К. Преди 1960-х про можливу черняхівську (протоцивілізаційну) основу таких культур як культури карпатських курганів, Синтана де Муреш, Масломенчської групи [Войнаровський, 2005, с. 187–188; 2006, с. 338].

Наступні статті Є. Л. Гороховського та О. В. Гопкало (Бобровської) “Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры”, А. В. Скиби “Поясні набори в світлі взаємозв'язків кочовиків і слов'ян”, О. Д. Козак “Травматичні зміни на людських кістках з середньовічних поховань у Києві” є вузько спеціалізованими, для їх детальної рецензії необхідно попередньо провести той великий об'єм роботи, що зробили автори. Тому приймемо їх висновки аргіогі і до вживання. Статті Р. В. Терпиловського, О. В. Шекуна “Нові

дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I", О. М. Приходнюка "Будівельні комплекси Пастирського городища VII-VIII ст.", Н. С. Абашиної "Ранньослов'янські житла поселення Обухів II" є хорошими публікаціями нового (і по-новому трактованого старого) матеріалу, який беремо до роботи.

Щодо статті Б. В. Магомедова "Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак" – детальній, з повним об'ємом графічного супроводу (жаль лише, що могильник досліджений частково; комплекс основних закладень по некрополю можна зробити лише після дослідження останньої могили), то ми хочемо вчергове відзначити проблему руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури, яка, на думку Бориса Вікторовича, "не має однозначного вирішення" [с. 159]. Дивно, маємо кілька тисяч досліджених протягом століття порушених черняхівських поховань (аналогічні руйнації відмічаємо й для інших культур від доби бронзи до нового часу) з безліччю різноманітних, але в масі – спільних деталей цієї руйнації – а проблема й далі "не має однозначного вирішення". Якби хтось в спростування моїх тез про те, що "зруйновані "північні" й "західні" поховання на черняхівських могильниках – це могили готів і сарматів (зруйнувало їх васально залежне від них у попередній час населення – слов'яни й інші носії поховань з кремацією, фракційці, наприклад, а не лише слов'яни, як зрозумів цю цитату Б. М. Магомедов [с. 159], у ході або по закінченні антсько-готських війн останньої чверті IV – початку V ст. н. е. уже після відходу вестготів та сарматів... на захід; "мета руйнації – помста і забезпечення себе від впливу мертвих чужинців, окупантів-гнобителів, іновірців" [Войнаровський, 1998, с. 339]) провів подібну за об'ємом до моєї роботи (під керівництвом Г. Ф. Нікітіної розчистив власноруч понад 300 таких поховань на 4 могильниках у польовій співпраці з антропологами), а не лише висловлював сумніви чи пропонував доповнення (звичайно, дякуємо за це), то проблема однозначно знайшла б "однозначне вирішення".

В назві статті О. В. Петраускаса "Поховання багаті дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугайка" одне з ключових слів – багаті (без лапок). Звернемо на це увагу: "багате поховання" – це артефакт з розряду соціальної категорії, складова виділеної (багаті) соціальної групи. Не майнової (тут теж можуть бути поховання з великим набором інвентаря – купець, наприклад), не релігійної (жрець, шаман тощо), не "посланник" (типу гінця до бога у гетів, вибраного з рядових общинників, але в могилі засипаного цінними дарами-приношеннями)! У статті не наведено статистики з могильника, звідси: чи це "багате" поховання – одиночне, чи входить в ряд соціально і майново стратифікованих поховань (5–10%, що вже може вказувати на виділення багатого прошарку та соціальне розшарування суспільства); чому тут немає соціально значимих владних інсигній (амулету, ладан вказують радше на релігійний, кастовий аспект поховання); чи, нарешті, належали ці речі цій дівчинці при житті (чи вона "посланник", адже абсолютна більшість таких поховань – дитячі)? У будь-якому разі, могила з таким "багатим" інвентарем є цінною для вирішення культурно-етнічної належності конкретної групи носіїв черняхівської культури.

Дуже важливою, на наш погляд, є в збірнику стаття Л. В. Вакуленко "Землеробство як економічна основа господарства Прикарпатського населення в III–IV ст. н. е.". Це вже давно назріла (безумовно, довго виношувана й обдумувана дослідницею) відповідь Ліни Василівни на сумніви багатьох археологів у питанні, що саме було основою господарства носіїв культури карпатських курганів – землеробство чи скотарство (авторка вважала [Вакуленко, 1977, с. 44] і вважає, що "сама орне господарство було основою і визначальним фактором господарської діяльності прикарпатського населення" – с. 189). Нам цікава ця тема, ми двічі (1990 року – у співпраці з чудовим істориком-аграрником М. Сайком і 2003-го) звертались до неї [Войнаровський, Сайко, 1990, с. 110–121; Войнаровський, 2003, с. 120–131] і, вважаємо, що наша аргументація – досить переконлива, щоб хоча ознайомитися з нею (користуючись нагодою, відсилаємо Ліну Василівну до цих робіт).

Л. В. Вакуленко потужно, на полідисциплінарному рівні підтвердила тезу, що "в пізньоримський час на Прикарпатті існувало орне землеробство і переложна система землекористування" [с. 212], але не змогла, вважаємо, обґрунтувати свою ж тезу, авансовану на

початку її статті – про домінування в господарці носіїв культури карпатських курганів землеробства над скотарством. Немає аналізу письмових даних (у тому числі про склад експорту-імпорту), основний масив “землеробського надбання” культури карпатських курганів – це лише Пилипи 4 з їх зерносховищами (знову ж, як зазначає авторка, для чого нагромаджене зерно: обмін, данина, запаси, посівний матеріал – невідомо), де на інших селищах культури не те, щоб зерносховища, а хоча б чіткі зернові ями?

На наш погляд (аргументація – в наших попередніх роботах), землеробство в краї в пізньоримський час існувало, навіть добре розвинене, але носило споживчий характер (споживалось виробником і використовувалось як корм худобі, лише, можливо, якась частка зерна йшла на обмін з сусідніми черняхівцями на посуд й античний імпорт), а ось скотарство (худоба, шкіри) було споживчо-товарним, потужним, саме воно давало основний й надлишковий продукт прикарпатцям того часу (через далекоюсяжну торгівлю – див. джерела про склад товарів, що вивозилися з варварського світу).

І взагалі, землеробство – консервативна галузь, завжди – ландшафтно залежне. Тут ми не погодимось з Ліною Василівною, що “землеробство було основним заняттям населення Прикарпаття і в наступні часи раннього і пізнього середньовіччя, залишається таким і в наш час” [с. 191]. Будь-який агроном з Покуття чи Буковини це заперечить: тваринництво (молоко, м'ясо, шкіра, шерсть) – основа, на нього працювало в масі і землеробство (корми). М. С. Грушевський (про це ми писали 2003 року) навіть по відношенню до господарства Західної України XV ст. писав, що “хліборобство служить майже виключно потребам власного удержання, прожитку, поживи... Рільне господарство веде ся не для торгу... Експльоатація фауни, звірячого світу має чи не більше значінне як рільництво (землеробство не домінувало в XV ст., то чому тут воно повинно було переважати в IV ст.? ... Скоря, віск і мід були тими першими продуктами східноєвропейського господарства, які знайшли попит на Заході” [Грушевський, 1917, с. 23–25]. Його ж: “Словяне не люблять хліборобської праці й хочуть ліпше жити в бідности та спокою, ніж в богацтві та праці” [Грушевський, 1991, с. 252]. В розкопах “ходимо по коліна в кістках тварин”, копаємо великі чинбарські осередки IV ст. – Добринівці на Буковині, Грядя біля Львова, а все твердимо про перевагу землеробства!?

І про яку “загальну інтенсифікацію землеробства” [с. 212], що привела б до появи товарного зерна (лише тоді можна було б прогнозувати домінування землеробства) у носіїв культури карпатських курганів можна говорити? За нами, “добитись різкого збільшення продукції землеробства для потреб експорту можна було або перейшовши до парової чи трьохпільної системи землекористування, або модифікуючи й покращуючи існуючу. Зміна форм землекористування – це досить тривалий процес, пов'язаний з ломкою багатовікових традицій, покращення землеробських знарядь та методик обробітку ґрунтів, виведення нових сортів злаків” [Войнаровский, Сайко, 1990, с. 111–112]. Парову систему у прикарпатців IV ст. заперечує й сама авторка [с. 211–212]. До того ж, відомо, що до введення в новий час інтенсивних систем сільського господарства розвиток скотарства досягався завжди за рахунок збереження й модифікації переложної й підсічної систем землеобробітку [Блок, 1957, с. 69–70; Советов, 1980, с. 104]. А саме переліг, у т.ч. й модифікований, був, на думку Л. В. Вакуленко, основною формою землекористування [с. 212]. Тобто, переліг – переважання скотарства, парова система (двохпілья – трьохпілья – багатопілья) – домінування зернового виробництва над тваринництвом. Парова ж система землеобробітку в Західній Україні набрала обертів лише з нового часу (переліг домінував на Буковині аж до кінця XVIII ст. [Нариси з історії..., 1980, с. 49, 88]), з появою великого фольваркового господарства.

Кілька зауважень до статті С.А. Горбаненка “Сільське господарство другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережного Дніпра)” (тема, яку автор через рік успішно захистив як кандидатську дисертацію). Автор вважає, що плуг остаточно склався у VIII–X ст. (волинцевсько-роменський етап), а “передумови до цього були вже в третій чверті I тис. н. е... Внаслідок вищеперелічених причин [плуг і ширше застосування перелозу], імовірно, стало

можливим впровадження двохпільної системи ще наприкінці I тис. н. е... Поряд із сівозміною можна припустити наявність трьохпільної системи” [с. 311–312].

Наведені в захист цих тез аргументи, попри фіксацію у регіоні таких елементів плуга раннього середньовіччя як окремі асиметричні наральники і чересла, чи побічні дані (по ПБК – збільшення частки жита та голозерної пшениці), недостатні. Плуг, на наш погляд, виникає не як прямий і обов'язковий наслідок розвитку орних знарядь (дерев'яне рало – рало із залізним наконечником – плуг). Його поява диктується необхідністю: 1) підняття важких цілинних чорноземних і лісових ґрунтів, 2) масового виробництва зерна для задоволення потреб зростаючого населення, відчуждження частини врожаю на забезпечення функціонування адміністративних (протодержавних) структур, 3) продукування надлишкового зерна як важливої статті експорту із землеробських територій, перетворення його в імпортні й престижні речі.

Чи відповідає цьому реальна ситуація в Лівобережній Україні останньої чверті I тис.? (тут окремі положення йдуть в продовження обговорення статті Л. В. Вакуленко). Кількість й густота пам'яток VIII–X ст. в регіоні досить незначні, щоб вичерпати практично 100 % можливих для господарювання територій Лівобережжя. Відомо, що навіть у пізньому середньовіччі і за нового часу в Слобідській Україні (як частині розглядуваної території) *“ґрунт був більш усього чорнозем, земля була невиорана”* [Багалій, 1990, с. 18]. Широка обводненість регіону веде до існування значних площ із заплавлених земель, що були легкими для обробітки. Ралом обходились і на відносно легких незаліснених річкових терасах, і на долинних супіщаних чорноземах, яких було вдосталь. До того ж, 156 із врахованих слов'янських пам'яток регіону останньої чверті I тис. мали у своїй потенційній ресурсній зоні ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю (90 поселень мали в потенційній зоні землеробства до 100% таких лісових ґрунтів) [с. 310] і де жителі, очевидно, змушені були займатись підсічною системою землі обробітки – підсіка і так дає високі врожаї, а невеликі ділянки, розчищені від лісу, замалі для плужної оранки, мають важкі задерновані ґрунти, де мотика й рало – єдині знаряддя землеробітки. *“Понад половину з 89 пам'яток у своїй потенційній ресурсній зоні мали до 50% чорноземів”* [с. 313], але лише на чверті з них чорноземи займали до половини площі, на решті – значно менші ділянки, тому *“чорноземи тут могли не використовуватись”* [там само]. Тобто, необхідності власне у плузі не спостерігаємо.

Не завважили ми в матеріалі з пам'яток волинцевсько-роменського типу й артефактів, що свідчили б про масове вирощування, зберігання й переробку зерна. Абсолютна більшість усіх серпів регіону (31 з півсотні) походить з однієї пам'ятки – Битицького городища (їх виробництво й накопичення для продажу?), на решті – по 1–2 серпи; немає тут великих зернових ям чи, враховуючи специфіку регіону, залишків наземних комор-амбарів із обгорілим зерном, зерновиків, жорен (не кажучи вже про млини) – однозначно домінують зернотерки. Тобто, масової переробки товарного зерна, що характерно для етапу широкого застосування плуга, тут у цей час не засвідчено.

Відомо, що пам'ятки Дніпровського Лівобережжя VIII–X ст. були в основному позбавлені імпорту, що напливали б сюди при торгівлі надлишком зерна. Не засвідчено дорогих престижних речей як еквіваленту успішної торгівлі й складної соціальної диференціації. Соціальна структура слов'янського суспільства Дніпровського Лівобережжя кінця I тис. – лише на стадії розпаду родової громади і переходу до громади територіальної [Сухобоков, 1975, с. 129]. Немає й слідів активного грошового обігу як необхідного еквіваленту відкритості ринку й торгівлі. Не було тут у той час і головного – попиту на зерно: сусіди в краї – теж землероби й скотарі; державні об'єднання високого рівня, які б потребували імпорту зерна – далеко; складний соціальний механізм, що забезпечив і убезпечив би торгівлю зерном, у місцевому середовищі відсутній.

Сусідство й експансія степовиків (хазар, печенігів) в останній чверті I тис. теж не сприяли економічному росту слов'янського суспільства регіону.

На наш погляд, плуг з'являється там і тоді, де і коли виникає у ньому необхідність. А плуг існував у слов'ян і в пізньоримський час (пшеворська, черняхівська, карпатських курганів культури, на поселеннях яких чересла як ознаку плужного знаряддя знаходять нерідко), і в

ранньому середньовіччі. Ось тільки міра використання його була різною: в протодержавні часи (III–IV, IX–X ст.), в період необхідності в товарному зерні – плуг поширювався і навіть витісняв рало, в більш складні, перехідні часи V–VII ст. – зберігався місцями, в основному лише на важких землях.

Поява і функціонування плуга, на наше переконання, стоїть в одному ряду з такими знаковими явищами, як поява й існування кружального посуду чи млинових споруд: є сприятлива історична ситуація, попит, ринок, забезпечені торгові шляхи, присутній грошовий обіг (III–IV, IX–X ст.) – існують гончарний круг, млин, плуг; немає таких умов – сфера їх використання звужується чи й повністю зникає.

Вважаємо, що плуг і двохпільля могли мати місце в краї у кінці I тис., але лише локально, в сприятливих для масового продукування зерна і торгівлі ним місцевостях. Основною ж формою тут у цей час і надалі був і залишався переліг – розширений і модифікований. Зміна ж форм землеробства й тваринництва (як і вигляду археологічних культур загалом) проходила під впливом ринку і торгово-ринкових відносин, а також фактору постійної зовнішньої загрози; матеріальною основою цих змін була еволюція традиційної перелогової системи землекористування, яка виявилась досить гнучкою і придатною як для зовнішньо не яскравих культур раннього середньовіччя, так і для державницького східнослов'янського суспільства початку II тис.

Загалом, рецензований збірник наукових праць – гарний результат роботи колективу відділу слов'янської археології Інституту археології НАНУ. Хоч і з запізненням, до всіх вітань ювілярам приєднується автор рецензії.

Віктор ВОЙНАРОВСЬКИЙ

ЛІТЕРАТУРА

Багалій Д. І.

1990 Історія Слобідської України – Харків. – 256 с.

Блок М.

1957 Характерные черты французской аграрной истории – Москва. – 332 с.

2001 Черняховская культура. Проблема этноса – Lublin. – 290 с.

Вакуленко Л. В.

1977 Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н.е. – Київ. – 144 с.

Войнаровський В. М.

1998 Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури // Записки НТШ. – Т. ССXXXV. Праці Археологічної комісії. – Львів. – С. 318–342.

1999 Нові пам'ятки ранньоримського часу в Буковинському Прикарпатті (до підгрунтя черняхівської культури в регіоні) // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Т. XX. – Rzeszów-Krosno-Tarnów. – S. 189–214.

2002 Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса – Lublin, 2001. –Т. 1. // Записки НТШ. – Вип. ССXLIV. Праці Археологічної комісії. – Львів. – С. 687–693 (рецензія).

2003 Землеробство чи тваринництво: до питання про основу господарства у населення Західної України I тис. н. е. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці. – Том 2(16). – С. 120–131

2004 Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини // МДАПВ. – Вип. 9. – Львів. – С. 174–193.

2006 Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku – Lublin-Warszawa, 2004. – 376 s. // МДАПВ. – Вип. 10. – Львів. – С. 334–343 (рецензія).

Войнаровський В. Н, Сайко М. Н.

1990 Рынок в системе хозяйствования населения Северной Буковины в I тысячелетии н.э. // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. – Москва. – С. 110–121.

Горинь Г. Й.

1986 Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX – початок XX століття) – Київ. – 96 с.

Грушевський М. С.

1917 Студії з економічної історії України. Економічний і соціальний перелом XV–XVII ст. Господарство польського магната на Задніпров'ю. – Київ. – 95 с.

1991 Історія України-Руси. – Том 1. – Київ. – 650 с.

Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В.

2004 Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – Київ. – 300 с.

Магомедов Б. В.

1987 Черняховская культура Северо-Западного Причорномор'я. – Киев. – 112 с.

1991 Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры. – Киев. – 47 с.

Нариси з історії Північної Буковини

1980 Київ. – 340 с.

Приходнюк О. М.

1994 Про форми та зміст етнокультурних археологічних структур (фінальна стадія первіснообщинного ладу) // Старожитності Русі-України. – Київ. – С. 61–68

Советов П. В.

1980 Развитие феодализма и крестьяне Молдавии (очерки истории ренты в XVI – нач. XVIII в.) – Кишинев. – 290 с.

Сухобоков О. В.

1975 Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). – Киев. – 167 с.

Терпиловський Р. В., Шекун О. В.

1996 Олександрівка 1 – багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів.

Turnau I.

1975 Garbarstwo na ziemiach Polskich w XVI–XVIII wieku. – Wrocław. – 133 s.